

”ממגדל נוצרים עד עיר מבצר”

מבצרים ומצודות בצפון הארץ
מהכנענים ועד צה”ל

”From Watch Tower to Fortified City”

Forts and Fortresses in Northern Israel
from the Canaanites to the IDF

עורך מרדכי אביעם

Editor Mordechai Aviam

ארץ הגליל 3

Land of Galilee 3

המכללה האקדמית כנרת
המכון לארכיאולוגיה גלילית

אוסטרקון

תוכן עניינים

5

הקדמה / מרדכי אביעם

שער ראשון: כנענים וישראלים

- 11 נהרייה ומצד עין טמיר – שני מבנים מבוצרים מתקופת הברונזה התיכונה בגליל המערבי / נמרוד גצוב
21 מצודה מתקופת הברונזה התיכונה 1 בקריית שמונה / יובל גדות ואסף יסעור-לנדאו
31 חורבת ראש זית והר אדיר – מצד ומצודה פניקיים בגליל / צבי גל
41 חר' אבו מודוואר – מצד מתקופת הברזל 2א' בגליל התחתון / נורית פייג

שער שני: נוכרים ויהודים

- 55 מצודת אספקה בנחל תות מימי כיבוש הלבנט על ידי אלכסנדר מוקדון / ירדנה אלכסנדר
65 המכלול המבוצר בחורבת עלק שברמת הנדיב – הערכה מחדשת / יותם טפר ואורית פלג-ברקת
75 מצדיות שמירה הלניסטיות בתחום היפוס-סוסיתא / צבי אורי מעוז
87 מצודות מן התקופה ההלניסטית בעורפה של עכו-פתולמאס / מרדכי אביעם
93 המצודה בחורבת תפן / רפאל פרנקל ונמרוד גצוב
101 מצודת קרן נפתלי / מרדכי אביעם
113 הארכיטקטורה הצבאית של אנטיוכיה-היפוס (סוסיתא) בתקופה הרומית / מיכאל איזנברג
131 המתחם המבוצר בראש הר ניתאי / בנימין ארובס, עוזי ליבנר ואורי דוידוביץ'

שער שלישי: נוצרים ומוסלמים

- 145 מבצר מונפורט לאור המחקר והחפירות החדשים / אדריאן בועז
157 מבצר נמרוד / משה הרטל
עת למלחמה ולביצור: מבצר המערות בארבל וביצורים אחרים בצפון הארץ
בשנים 1602–1624 / מוסטפא עבאסי

שער רביעי: המנדט ומדינת ישראל

- 187 מצודות הגבול והפילבוקסים במערכת גדר הצפון בתקופת המנדט הערבי / גד קרויזר
197 גילוייה מחדש של משטרת מעלות-תרשיחא / שי רהן
207 הערכות צה"ל בגבול ירדן במהלך מלחמת ההתשה 1967–1970 / זאב דרורי

נספחים

- 221 סיור במבצר יחיעם / מרדכי אביעם
225 סיור במבצר נמרוד / משה הרטל
234 מבצרים, מצודות ומצדים בצפון הארץ (טבלה)

מצודות מן התקופה ההלניסטית בעורפה של עכו-פתולמאס

מרדכי אביעם

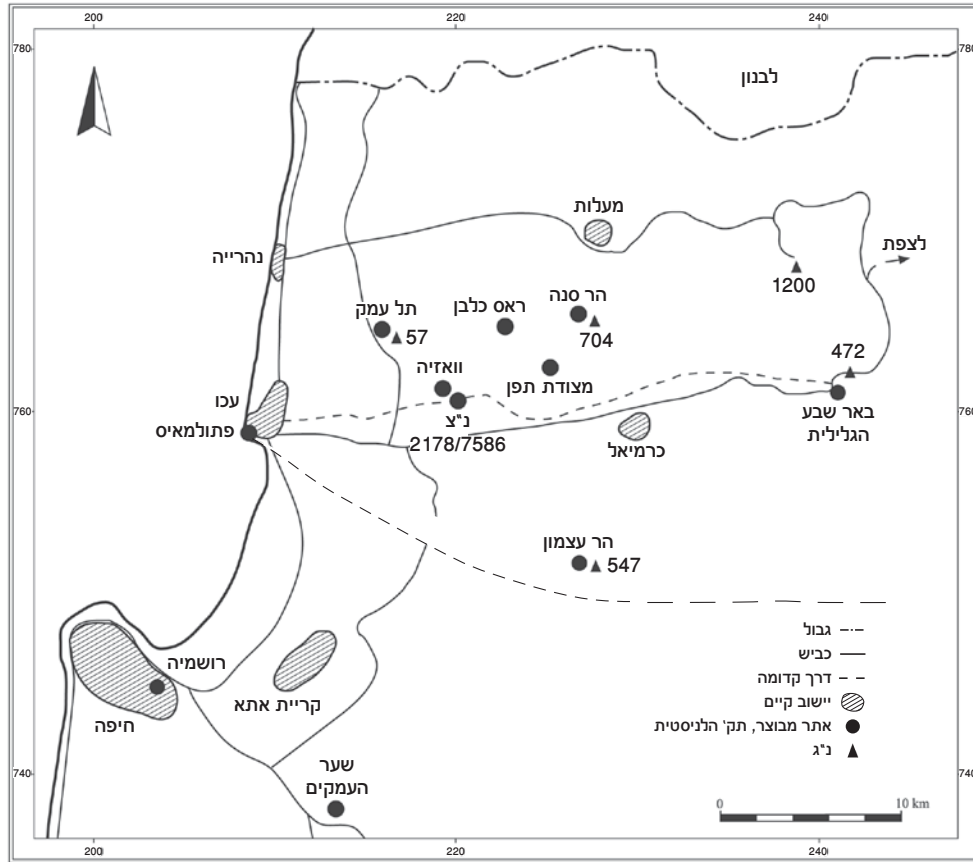
רקע היסטורי

עם הקמתה של עכו-פתולמאס כפוליס בין השנים 280-260 לפנה"ס עלתה חשיבותה של העיר גם ביחס למעמד הרם שהיה לה קודם לכן בתקופת המקרא (רפפורט תשמ"ט: 31). חשיבות זו הוקנתה לה בשל הנמל הטבעי הנוח שהיה בשפך הנעמן או בדרום חצי האי הסלעי שלה ממערב. בנוסף לכך שכנה העיר על הסעיף המערבי של 'דרך היס' שהובילה צפונה אל החוף הפניקי. עדויות לעוצמתה הכלכלית והמסחרית הן קיומה של מטבעה ממלכתית (תלמית וסלבקית) שטבעה בין היתר מטבעות כסף, והעובדה כי מטבעות העיר נפוצו ברחבי הגליל ואף מעבר לו (שיאון תש"ע). שני ממצאים ארכיאולוגיים שופכים אור נוסף על גודלה וחשיבותה של העיר בתקופה ההלניסטית. האחד הוא אמת המים התת-קרקעית החצובה ברכס הכורכר שמצפון מזרח לעיר, בסמוך ליישוב נס עמים, שהייתה מבצע הנדסי מרשים המעיד על השקעה גדולה של שליטי העיר בהעברת מים חיים אל העיר ממעינות כברי (פרנקל, גצוב ופרידמן 1989). השני הוא גילוייה של עצם פיל בחפירה של שכבה מהתקופה ההלניסטית (אפלבוט תשמ"ו: 263) המעידה בעקיפין על נוכחות צבא הלניסטי בעיר.

לעיר היה עורף חקלאי נרחב בעמק עכו ובשולי ההרים הגולשים אליו. גבולותיו מוגדרים היטב על ידי טופוגרפיה ברורה, אם כי היו בוודאי גם שינויים שונים בתחום השפעתה הפוליטית. בצפון היה זה נחל כזיב, או אולי אפילו רכס סולם צור עצמו. בדרום היה זה רכס הכרמל וממזרח תחמו אותו הרי הגליל העליון והתחתון. שטח חקלאי נרחב זה כולל לא רק אדמות עמוקות ומושקות, אלא גם גבעות קרטוניות שלוחות הרים גירניים כך שמיני הגידולים והאספקה

החקלאית היו מגוונים – מדגנים ועד יין ותוצרי מרעה. נהר הנעמן יכול היה להשקות את השדות שמדרום וממזרח לעיר, הקישון את השדות בדרומו של העמק, והנחלים בית העמק וגעתון את השטחים בצפון. העיר עצמה הוקפה בחומה עבה ומגדלים במיטב המסורת ההלניסטית וכמו כל היישובים בחוף הייתה לה אספקת מי-שתייה מבארות.

היותה של העיר בירה מחוזית, מרכז כלכלי, מנהלי וצבאי, חייב ללא ספק הגנה לא רק על העיר עצמה אלא גם על כל הנחלה החקלאית שסביבה. שנות הקמתה והתבססותה של עכו היו גם שנות 'המלחמות הסוריות' ואין כל ספק שחלקה במלחמות אלו והצורך באספקה חקלאית לצבאות חייבו מערך הגנה אזורי מפותח. בנוסף לכך, בשלהי המאה ה-2 לפנה"ס תפסה העיר גם מקום מרכזי במאבק בין שרידי השלטון הסלבקי בארץ ישראל והאוכלוסייה הנוכרית שלצדו, לבין הכוח היהודי העולה מירושלים וסביבותיה, ובסופו של דבר גם במאבק מול הממלכה היהודית הצעירה והמלך הצעיר אלכסנדר ינאי שהגיע עם צבאו וצר עליה. על רקע כל האירועים הללו, והעובדה כי העיר שלטה במרחב הימי ללא עוררין, גרמו לשליטיה להשקיע מאמץ מיוחד בשליטה ובהגנה על הדרכים הראשיות שהובילו ממנה ואליה, ועל הנחלה החקלאית הגדולה שלה. מאמר זה יעסוק במספר אתרים בהם התגלו שרידי מבנים מבוצרים או עדויות המרמזות על היותם מחנה צבאי. במחקר מקובלת הגישה הרואה באתרים שבהם התגלתה כמות גדולה של שברי אמפורות יין מיובאות מאיי יוון כמקום בו חנו צבאות הלניסטיים (איור 1). אמת מידה זו תשמש אותנו בהתייחסות לאתרים שלהלן כמחנות צבא אפשריים.

איור 1. מפת המבצרים והדרכים.

וקערות אדומות ושחורות מיובאות. כן נאספו שברים של אמפורות יין מיובאות, אחדות מהן חתומות. המטבעות שנמצאו במקום הם מהתקופות התלמית והסלבקית, החל מימי תלמי הא' או הב', וכן נמצא מטבע כסף קטן מקפריסין מן המאה ה-3 לפנה"ס.¹

הר סנה נ"צ² 225633/765058

על פסגת הגבעה שבסמוך לה ממוקם היום מפעל ישקר, בגובה של 700 מ' מעל פני הים ועם תצפית רחבה אל מישור החוף של הגליל המערבי, שוכן מצד מן התקופה ההלניסטית. בשנת 1975 נערך במקום סקר ארכיאולוגי לקראת הקמת אזור התעשייה אשר העלה את הממצאים הבאים: למצד היו שני מרכיבים, האחד, החיצון, הוא מבנה מלבני (40 × 58 מ') שבפינותיו הונחו האבנים בשיטת הראשים והפתינים. עובי הקירות היה 1.3 מ'. קרוב למרכז המבנה עמד מגדל (7.5 × 11.0 מ') אשר נבנה על גבי מסד מלבני. בשטח התחום על ידי הקיר נראו שרידי קירות נפולים, אך הסוקרים לא הצליחו

מצודות ומצדים

מצודת תפן

המצודה הגדולה והמרשימה מכולן היא מצודת תפן שבה עוסק בהרחבה מאמרם של פרנקל וגצוב בספר זה.

ראס כלבן נ"צ² 220896/763432

האתר שוכן בראש כיפה מבודדת (איור 2) המתנשאת כ-80 מ' מעל מזלג הנחלים בית העמק וגיתה, ולה מדרונות תלולים, למעט אוכף נוח במזרח. על פני השטח נראות חורבות יישוב, כנראה מן התקופה הרומית, אך נראה כי בשלב קדום יותר היה במקום מצד מן התקופה ההלניסטית. במרכז פסגת הגבעה עמד כנראה מצד, ממנו שרד בצד הצפוני-מזרחי קיר אבני גזית הבנוי ראשים בלבד. בשולי היישוב בצפון-מזרח, מבצבץ תחת השרידים המאוחרים קיר מסיבי, כנראה שרידי מגדל הבנוי אבני גזית המונחות בשיטת הראשים והפתינים אשר שייך, כנראה, לביצור היקפי. במקום נאספה כמות גדולה של חרסים מהתקופה ההלניסטית, הכוללים גם קערות העשויות בדפוס

¹ המטבע זוהה על ידי י' משורר.
² המידע נאסף מארכיון רשות העתיקות.

איור 2. ראס כלבן מראה הפסגה.

מרחבי עמק עכו, נחשפו במהלך ארבע עונות חפירה שנערכו בשנות השבעים של המאה הקודמת, שלבים שונים של ביצור למן התקופה ההלניסטית עד לתקופה העות'מאנית (פראוסניץ 1997). למרבה הצער פורסמו רק ידיעות מצומצמות על החפירה. מן הממצאים עולה כי את הביצור הקדום במקום יש לשייך לתקופה ההלניסטית, המאות ה-2-3 לפנה"ס. מעליו הוקם ביצור בתקופה החשמונאית שחרב במאה ה-1 לפנה"ס.

מחנות צבא ומבצרים (?) לאורך דרכים

תל עמק נ"צ 214521/763281

התל מתרומם לגובה של 30 מ' מעל סביבתו והוא נמצא בשולי אזור הגבעות המשתפלות מהרי הגליל לכיוון מערב, ושולט על צפון עמק עכו ותוואי הדרך שעברה מעכו לצפון-מזרח בין העמק לגבעות. בתל לא נערכו חפירות אך בסקר מקיף שנעשה בו נתגלו מספר רב של ידיות של אמפורות יין מיובאות מהתקופה ההלניסטית, חלקן חתומות (פרנקל וגצוב 2012).

חר' אל וזיידה נ"צ 218192/759766

האתר שוכן על כיפה בקצה שלוחה המשתפלת מערבה מאזור תפן. מפסגת הכיפה יש שליטה טובה על ערוץ ואדי רחב המוביל מערבה. עיקר הממצא באתר הוא מהתקופה הביזנטית, אך נמצאו בו גם חרסים מן התקופה ההלניסטית כולל ידיות של אמפורות מיובאות מקצתן חתומות.

לזהות פתחים בקירות. החרסים שנאספו במקום היו מן התקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית. שנים מאוחר יותר, עם הקמת מפעל ישקר, נפגעו השרידים באופן קשה ביותר ולא שרד מהם אלא חלק מהקיר הצפוני. בסקר מחודש נמצאו רק חרסים מהתקופה ההלניסטית, כולל כמה ידיות של אמפורות מיובאות וכן חרסים מטיפוס קירמיקה גלילית גסה (GCW).

שער העמקים נ"צ 210983/736953

בראש גבעה הצופה אל השוליים הדרומיים של עמק עכו ואל המעבר שבינו לבין עמק יזרעאל נחפרו שרידי מצד (13.3 × 13.3 מ') שקירותיו (1.3 מ' עובי) בנויים אבני גזית בעלות סיתות שוליים המונחות כראשים כלפי חוץ ופתינים כלפי פנים (איור 3). המצד מוקף בקיר חיצון שתוחם שטח של 21 × 23 מ', שהחופרים רואים בו קיר הגנה ראשון במתכונת שיטות הביצור ההלניסטיות.

לדעת החופרים נבנה המצד בשלהי המאה ה-2 לפנה"ס, בתקופה החשמונאית (סג"ל 2009). יחד עם זאת הממצא המתארך את מועד בנייתו של המצד הוא דל מאוד. ההקבלות שמביאים החוקרים למסורת הביצור ההלניסטית, כמו גם שיטות הבנייה והסיתות יכולות להציע כי המגדל נבנה בשלב קדום יותר.

רושמיייה (רוממה) נ"צ 200193/743848

בלב שכונת רוממה הישנה בחיפה, על כיפה קטנה בגובה 232 מ' מעל פני הים שממנה תצפית מצוינת אל

איור 3. המגדל בשער העמקים.

איור 4. ידיות של קנקני יין מיובאים ושבר של קערה עשויה בדפוס.

נחף, השוכן בראש גבעה נישאת מעל העמק, נחפרו שרידים מהתקופה ההלניסטית הכוללים, בין השאר, מבנה שקירותיו היו מכוסים בפרסקו וכן כלי חרס ומטבעות. כמות גדולה של קנקני אגירה מטיפוס קירמיקה גלילית גסה כמו גם אמפורות מיובאות בעלות ידיות חתומות, יש בהם אולי להעיד על מבנה בעל משמעות מנהלית/צבאית (Smithline 2008: 100-99). בחורבת באר שבע הגלילית שבקצה המזרחי של בקעת בית כרם, בראש גבעה מבודדת וגבוהה, נסקרו שרידיו של יישוב מבוצר (מצודה?) מן התקופה ההלניסטית (טל, טפר ופאנטאלקין 2000).

חר' אל עויון נ"צ 218618/758643

אתר קטן (50 x 50 מ') הנמצא על כיפה נמוכה בקצה שלוחה המשתפלת מהר גמל. למרות שהכיפה מתונה, היא שולטת על הוואדי שלמרגלותיה. האתר נמצא מדרום לחר' וזייה אך בין שני האתרים מפרידה שלוחה כך שהאחרונה שולטת על הוואדי עם כניסתו לאזור הגבעות והראשונה על המשכו של המעלה. באתר ניתן להבחין כיום בערמת סיקול גדולה בעיקר של אבנים קטנות אך ביניהן ניתן למצוא גם אבני גזית ואף כמה ראשי קירות. ממצא החרסים הוא בעיקר מהתקופה ההלניסטית, כולל חרסים מיובאים (קערות שחורות ואדומות ואף שבר של קערה עשויה בדפוס), וכמות גדולה למדי של ידיות אמפורות מיובאות שאחדות מהן חתומות (איור 4).

על סמך הנתונים הארכיאולוגיים של אתרים מבוצרים או 'מחנות צבא' ניתן, אולי, לשחזר דרך קדומה מן התקופה ההלניסטית שהובילה מעכו לכיוון מזרח. שלא כמו הכביש המודרני (כביש 85) המטפס בחדות תוך כדי חציבה במעלה עד צומת גילון, התוואי הטופוגרפי הנוח ביותר מעכו לכיוון מזרח עובר מצפון לכפר ג'ידה ונכנס אל תוך הערוץ שעליו שולטות חר' וזייה וחר' אל עויון. משם עולה הוואדי במתינות למרגלות הר גמל, ליד מערות יונים, ויוצא לבקעת בית כרם. בבקעת בית כרם נמצאים שני אתרים גדולים מהתקופה ההלניסטית. בכפר

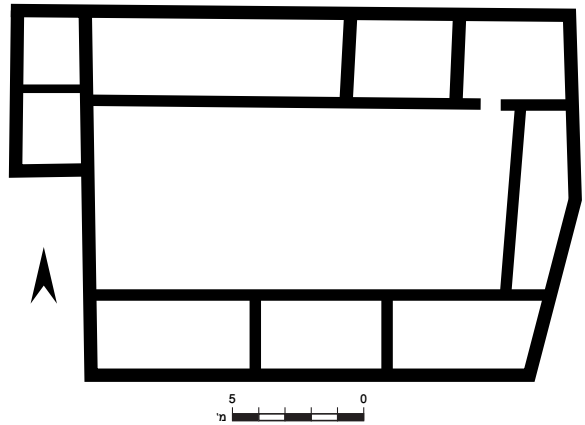
סיכום

במהלך הסקרים והחפירות הארכיאולוגיים שנעשו ברחבי הגליל המערבי ועד הכרמל, נתגלו כמה אתרים שניתן לשייכם למערך של מבצרים, מצודות, מגדלים ומחנות צבא מן התקופה ההלניסטית שהיו פרושים בשולי הטריטוריה של עכו-פטולמאסי, הגדולה והחשובה בערי צפון ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית. דומה כי על הרקע ההיסטורי של התקופה, ניתן לשחזר שני שלבים עיקריים בהתפתחותם של ביצורים אלו. השלב הראשון קשור בוודאי לשנים הארוכות של ה'מלחמות הסוריות' (275-200 לפנה"ס) שהתנהלו בין בית תלמי לבית סלבקוס. בהיות עכו עיר נמל חשובה עם עורף חקלאי רחב ועשיר, היה צורך ברור להגן עליהם באמצעות ביצורים ומחנות צבא שנפרשו כקשת על פסגות ההרים והגבעות השולטות על הטריטוריה החקלאית והדרכים הראשיות.

במהלך הסקרים הארכיאולוגיים שנערכו בגליל, התגלה טיפוס של כלי חרס שכונה על ידינו הסוקרים 'קירמיקה גלילית גסה' (GCW – Galilean Coarse Ware; אביעם תשנ"ו: 257-258). טיפוס זה התחיל להופיע בשלהי התקופה הפרסית ועיקר תפישתו במרכז הגליל העליון ומזרחו וגם בצפון הגליל התחתון. קירמיקה זו

איור 6. הקיר הדרומי של המצודה בהר עצמון.

איור 5. תכנית המצודה בהר עצמון.

הר עצמון נ"צ 225283/747591

על פסגת הר עצמון נסקרו שרידי מצודה³ הצופה אל מרחבי הגליל התחתון, ושומרת גם על תוואי הדרך הנוחה ההולכת מעכו לדרום-מזרח, בתוך ערוץ נחל אבליים לכיוון הכנרת ועבר הירדן. הדרך נסללה בתקופה הרומית ולאורכה התגלו אבני מיל. למצודה תבנית מלבנית (28 x 32 מ') וסוגרים סביב חצר מרכזית (איורים 5, 6). מצודות סוגרים מוכרות גם מן התקופה ההלניסטית כמו למשל בתל מיכל, הר אדר ועוד (טל תשס"ז: 157). מעט החרסים שנאספו במקום נראים כשייכים לתקופה ההלניסטית וחיזוק לתיארוך זה מתקבל ממערת קבורה החצובה ממש למרגלות החומה הצפונית של המצודה. במערה חצובים ארבעה כוכים גבוהים האופייניים לתקופה ההלניסטית. המרחק הרב שבין הר עצמון ליודפת לא מאפשר להציע שהמערה שימשה את אנשי יודפת.

דומה שסדרת האתרים שנסקרו לעיל לאורך הדרך היוצאת מזרחה מעכו, כמו גם תל עמק היושב על הדרך ההולכת לצפון-מזרח, ומצודת הר עצמון על הדרך ההולכת לדרום-מזרח נועדו להגן על מערך הדרכים ששירתו את עכו.

³ המבצר נסקר לראשונה על ידי צ' גל אשר גם שרטט את תכניתה המפורסמת כאן ולו תודתי. בביקורים נוספים שערכתי במקום נאספו מעט חרסים שלדעתי מתארכים את המקום לתקופה ההלניסטית. לאחרונה נערך במקום סקר בראשותו של ע' ליבנר מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית. צוותו שכלל את י' גחט ור' צבר אף שרטט תכנית האתר באמצעות GPS. לדעתו של ליבנר החרסים במקום מצביעים אל תיארוך קדום יותר, אולי שלהי התקופה הפרסית. תודתי לו על הרשות להשתמש במידע זה.

פי ספר מקבים יצא יונתן בראש חייליו לסייע ל"אחיו אשר בגליל" אל מול התקפות של מליציות מקומיות. הוא הביס את האויבים ורדפם "עד שערי עכו". בעשור האחרון של אותה מאה, היה הגליל כולו נתון בידי הממלכה היהודית הצעירה ועכו עצמה עמדה לפחות פעמיים תחת מצור צבאו של אלכסנדר ינאי. אין ספק שמהלכים אלו חיבו את שליטי עכו לחזק את מערך ההגנה של העיר. מציאותם של מטבעות חשמונאים במצודת תפן, ברוממה ואף בשער העמקים, יש בה כדי לרמוז על כך שביצורים אלו נפלו בידי הצבא החשמונאי, שהרי בלא זאת לא יכול היה אלכסנדר ינאי לצור על עכו (אביעם תשנ"ו).

התגלתה בבאר שבע הגלילית, במצודת תפן, בח' אל עיון, בנחף ובהר סנה וניתן להגדירה כמאפיינת את האוכלוסייה ההררית שחייתה בגליל ואולי אף בדרום לבנון בתקופה ההלניסטית עד לכיבוש החשמונאי (אביעם תשנ"ו). ממצאים נוספים מעידים על כך שהאוכלוסייה שהשתמשה בקירמיקה זו הייתה פגאנית. מכאן, נראה כי תושבי הגליל ההררי שירתו במערך הביצורים הצבאי בעורפה של עכו.

בסוף המאה ה-2 לפנה"ס היו לשליטי עכו סיבות נוספות ומדאייגות לחזק את מערך הביצורים ולהגן על העורף החקלאי שלה. גיבושה של יהודה כבר בראשית המרד החשמונאי, ועל אחת כמה וכמה עם התגבשותה של הממלכה החשמונאית, הטרידו את שליטי העיר. על

הפניות

פרנקל ר' וגצוב נ' 2012. **מפת עמקה**. <http://www.antiquities.org.il/survey/newmap.asp>
פרנקל ר', גצוב נ' ופרידמן ד' 1989. אמות המים לעכו ואמות מים בנחלי הגליל המערבי. בתוך ד' עמית, י' הירשפלד וי' פטריד (עורכים). **אמות המים הקדומות בארץ-ישראל קובץ מחקרים**. ירושלים. עמ' 81-96.
רפפורט א' תשמ"ט. עכו-פטולמאס והיהודים בתקופה ההלניסטית. **קתדרה** 50: 31-48.
שיאון ד' תש"ע. מטבעות עכו. בתוך א' קילברו ו-ו' רז-רומאו (עורכות). **אלף לילה ויום, תולדותיה של עכו** (קטלוג מוזיאון הכט 31). חיפה. עמ' 60-68.

Smithline H. 2008. Results of Three Small Excavations in Nahf, Upper Galilee. *Atiqot* 59: 87-101.

אביעם מ' תשנ"ו. בית חשמונאי בגליל. בתוך ד' עמית וח' אשל (עורכים). **ימי בית חשמונאי**. ירושלים. עמ' 251-260.

אפלבאום ש' תשמ"ו. חפירות אתר הדואר החדש בעכו. בתוך מ' ידעיה (עורך). **קדמוניות הגליל המערבי**. תל אביב. עמ' 261-265.

טל א' תשס"ז. **הארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית: בין מסורת לחידוש**. ירושלים.

טל א', טפר י' ופאנטאלקין א' 2000. ביצורי יוסף בן מתתיהו בבאר שבע הגלילית? בתוך י' שוורץ, ז' עמר וע' ציפר (עורכים). **ירושלים וארץ ישראל, ספר אריה קינדלר**. ירושלים. עמ' 155-163.

סג"ל א' 2009. **שער-העמקים (גבע)**. חיפה.

פראוסניץ מ' 1997. רשמיה. **חדשות ארכיאולוגיות נ"ג**: 5-6; נ"ו: 15.